

УДК 801.81:398.21:2-187](477)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2023.34.17>

Олеся Наумовська, д-р філол. наук, доц.

ORCID: 0000-0002-9290-7843

e-mail: o.naumovska@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

"МЕНЕ ВАШІ І ШАБЛІ Й ПІКИ НЕ ВІЗЬМУТЬ, ПОЗАГИНАЮТЬСЯ!": КОНЦЕПТ ПЕРЕМОГА В УКРАЇНСЬКІЙ ЧАРІВНІЙ КАЗЦІ

Багатошаровість і еволюція народної прози є відображенням еволюції уявлень людини про себе і про світ, який її оточує. Фольклорний феномен "казка" кожного народу є тією матрицею, яка вимірює поведінкові ідеали народу-творця. При тому "королевою" субжанрової парадигми казкового епосу є казка чарівна, яка найвищою мірою відображає світоглядні орієнтири на різних етапах розвитку суспільства. З огляду на це в розвідці здійснено спробу осмислити концепт ПЕРЕМОГА в українській народній чарівній казці на рівнях: образ, мотив, символ. Розглянуто основні способи вираження здобуття перемоги добротворцем. Виокремлено три основні структури казкових сюжетів, в основі яких – перемога добротворця над злотворцем: герой діє один; на боротьбу зі злотворцем герой вирушає з іншими персонажами, які врешті виявляються або бездіяльними, або зрадниками; герой не діє (його функції виконує жінка). З'ясовано, що сюжетні структури, у яких герой діє один, демонструють два типи таких героїв: герой, який перемагає злотворця силою (силач, силач-кмітливець), і герой, який перемагає за допомогою кмітливості. У центрі дослідницької уваги – двобій / змагання; сила / кмітливість героя; магічний складник; атрибутика протагоніста; роль жіночих образів у здобутті героєм перемоги; поводження з переможеним ворогом (якщо той зостається живий); маніпуляції з рештками злотворця (якщо той гине); дії казкового героя щодо зрадників. Проведений аналіз дозволяє дійти висновку про домінування в українському казковому епосі рефлексії патріархату, оскільки перемогу над злотворцем у переважній кількості зразків (за певними винятками, що зберігають рудименти гінеократії) зобуває чоловічий персонаж, наділений якостями ідеального героя. Показниками історичної стабільності з'яви сюжетів є: характеристика образу протагоніста, спосіб здобуття героєм перемоги і поводження з тілом переможеного антагоніста. Хронологічно найдавнішими можна вважати сюжети, у яких чудесно народжений герой долає змія у двобой та знищує його тіло, що є запорукою унеможливлення його майбутнього воскресіння чи переродження.

Ключові слова: фольклор, народна проза, казка, сюжет, образ, двобій, змагання, концепт, перемога.

Вступ. Проїшовши через тисячоліття, через різні епохи, які актуалізували різні, інколи протилежні, цінності й уявлення про добро і зло, про способи боротьби зі злом, ставлення до друзів і ворогів, народний епос – від міфу до анекдоту (а якщо брати сьогодення, то навіть і мему, сюжетика якого прихована за візуальною формою) – яскраво демонструє розуміння людством цих категорій як у різні епохи, так і в позачасі загалом. Іншими словами, багатошаровість і еволюція народної прози є відображенням еволюції уявлень людини про себе і про світ, який її оточує. І з-поміж усіх уснословесних жанрів казка стала наймасштабнішою і в синхронії, породивши численну кількість сюжетів і їхніх варіантів, і в діакронії, зберігаючи релікти архаїчних форм і продукуючи нові зразки, про що слушно зауважує В. Гнатюк: "Ніякі літературні твори не мали ніколи такого розповсюдження, як казка, а ні такого довгого життя" [3, с. 205]. Тож фольклорний феномен "казка" кожного народу є тією матрицею, яка вимірює поведінкові ідеали народу-творця. При тому "королевою" субжанрової парадигми казкового епосу є казка чарівна, яка найвищою мірою відображає світоглядні орієнтири на різних етапах розвитку суспільства.

Дослідження казкового епосу в Україні мають тривалу історію: від часу початку становлення фольклористики у XIX ст., коли розпочинається інтенсивне збирання казкового матеріалу вітчизняними фольклористами (зокрема, одним із перших видань казки стала книга Й. Бодяньського "Наські українські казки запорожця Іська Матиринки", видана в Москві в 1835 р. і лише на початку XX ст., у 1903 р., перевидана Науковим товариством ім. Шевченка за сприяння і з поясненнями І. Франка [2]), і донині, коли з'являються численні студії фольклористів, лінгвістів, психологів та ін. Найгрунтовнішими розвідками в українському казкознавстві є праці Л. Дунаєвської [4], класифікаційний підхід якої до системи казкових образів (добротворці, злотворці, знедолені) є визначальним у цій розвідці. Також пропонуване дослідження є логічним продовженням нашої студії "Добрий козак усе по волі ходить!": типологія героїчних образів чарівної казки" [11], присвяченій осмисленню парадигми героїчних образів

чарівної казки. Проте поза дослідницькою увагою залишилося вивчення художнього моделювання перемоги героя над злотворцем у просторі чарівної народної казки.

З огляду на це **актуально** натеper є спроба осмислити концепт ПЕРЕМОГА в українській народній чарівній казці на рівнях: мотив, образ, символ, – аби зрозуміти, як українство на етноментальному рівні трактує перемогу над ворогом.

Методологія дослідження. Отже, об'єктом дослідження є зразки української чарівної казки, побудовані на контрадикції добротворця та злотворця, а предметом – способи художнього вираження перемоги добротворця над злотворцем у казкових сюжетах. Відтак, для аналізу фактологічного матеріалу застосовано метод структурного аналізу; для класифікації та інтерпретації образів, мотивів і символів використано також описовий метод.

Результати дослідження. Сюжети чарівної казки, основна яких – конфлікт добротворця і злотворця, переважно зосереджені довкола двох основних тем: подолання добротворцем злотворця і випробування злотворцем добротворця, який сватає доньку злотворця (так званого "ворожого тестя" [4, с. 145]). Оскільки ці випробування не завершуються загибеллю чи втечею злотворця, сюжети із випробуванням добротворця "ворожим тестем" ми зараз не беремо до уваги, а зосередимось на тих, у яких героєва перемога знаменує остаточне подолання зла.

Аналіз казкового матеріалу засвідчив, що основними способами вираження здобуття перемоги добротворцем є двобій і змагання – на відміну від, наприклад, світового героїчного епосу, де герой, зазвичай б'ється з ворожим військом. При тому, якщо у світовому героїчному епосі герой найчастіше діє зі своїм військом, де він є найкращим, найсильнішим, найблагороднішим *з-поміж інших* (наприклад, французька "Пісня про Роланда", іспанська "Пісня про мого Сіда" та інші), то в казці такий мотив є доволі рідкісним (якщо не буквально одиничним): герой діє один, максимум – із допомогою чарівних помічників або ж вирушає на боротьбу зі злотворцем разом із двома-трьома іншими персонажами, які врешті виявляються або бездіяльними, або – найчастіше –

© Наумовська Олеся, 2023

зрадниками. Також для української казкової традиції властиві сюжети боротьби зі злотворцем, де герой не діє взагалі, а покладається на жінку. Відтак, у казкових сюжетах, основа яких – перемога добротворця над злотворцем, простежуються три основні структури:

- *герой діє один;*
- *на боротьбу зі злотворцем герой вирушає з іншими персонажами, які врешті виявляються або бездіяльними, або зрадниками;*
- *герой не діє (його функції виконує жінка).*

При тому казки, у яких герой діє один, демонструють два типи таких героїв:

- *герой, який діє силою ("силач", "силач-кмітливець");*
- *герой, який діє кмітливістю ("кмітливець" [11]).*

Яскравими взірцями казкових сюжетів, у яких герой діє силою, є казки "Покотигорошко", "Іван-Вітер", "Сто сімдесят і один богатир" ("Бух Копитович"), "Чабанець" та інші.

У таких казках неймовірна сила героя здебільшого пов'язана з його чудесним народженням (як у казках "Покотигорошко", "Іван-Вітер") у найархаїчніших сюжетах, які засвідчують тісніший зв'язок із міфом: так, Покотигорошко народжений з того, що мати ковтає горошину; Іван-Вітер – від того, що заточена в мури матір стає біля стіни, у шпаринку якої дме вітер (відтак, у цій казці герой має лише одного з батьків – матір, що є частотним мотивом міфу).

Дещо пізнішою за часом виникнення є казка "Сто сімдесят і один богатир" ("Бух Копитович"), де мотив чудесного народження не оприявлюється відкрито, однак трансформується через так званий закон зараження контагіозної магії у визначенні Джеймса Фрезера: герой народжений від зв'язку царівни з кучером батька, через якого немовля народжується фактично копитом, що символізує його кам'яну міць і силу:

Тоді вона взяла того хлопчика, кинула в траву, а він так і бухнув. От вона й сказала: "Будь ти по імені Бух, а по батькові Копитович". А дитина, що як і вилупилось, так балакало. І на йому нема шури, а усе тіло як копито [5, с. 39–40].

При тому, міфологічні ремінісценції зберігаються й на рівні мотиву самотності немовляти: хоча він і має двох батьків, однак відразу після народження вони покидають сина посеред поля.

Найпізнішим із цих трьох сюжетів можна вважати казку "Чабанець", де чудесне народження повністю змінене на соціальне походження: "Був собі чабанець, та такий, що ще змалку все вівці пас, більш нічого й не знав" [6, с. 150].

Готовність героя битися зі злотворцем простежується через мотиви демонстрації його сили, що виражається у:

1) стрімкому зростанні: герой "росте не по часах а по мінутах, і в ширину, і в вишину" [5, с. 40];

2) ненажерливості: наприклад, Покотигорошко дорогою до змія з'їдає вола, барана, кабана, а у змія перед боєм – 12 биків, баранів і кабанів. Його ж брати перед тим не послали такої кількості ритуальної їжі, тому бою змія з ними і не було: "Коли хочете свою сестру взяти, так з'їжте дванадцять волів, дванадцять баранів і дванадцять кабанів". Вони по малесенькому кусочку з'їли та й більше не захотіли. Він їх узав і під камінь підвернув" [6, с. 20];

3) або ж, навпаки, у вмінні переносити тривалий голод: наприклад, Бух Копитович просить батьків залишити йому трохи харчів спершу після народження, потім – через "місяць, чи два, чи три" і втретє – через півроку;

4) неймовірній фізичній силі, що виявляється змалечку або ж на рівні портретних характеристик (наприклад, у шестирічному віці "Два аршини з половиною у плечах і два з половиною висоти у того Буха Копитовича, і сили у нього тридцять три пуди з восьминою;

три пуди кулака одного" [5, с. 40], або на рівні поведінковому:

Віддав його цар до школи. Школярі читали по книжках, а він все напам'ять. Директор розсердився чогось і вдарив його. А він як дмухнув вітром, то й дахи купцям поперевертав". Дали знати цареві, що "ваш син весь город поперевертав"; Цар приїжджає до нього і каже: – Що ти робиш? – А я бавлюся. – Покинь те, і ходім додому. Забрали його додому. Посилають його в ліс по дрова. Іван-Вітер каже: – Зробіть мені ланцюг сорок тисяч саженой. Зробили. І він узав обкинув тим ланцюгом ліс і несе весь додому. Дивляться з города, щось іде так, як хмара, і дають знати цареві, що "ваш син несе цілий ліс" [8, с. 111]

або ж під час вибору майбутньої зброї: Покотигорошко просить коваля викувати йому велику булаву; Чабанцю

випав з неба камінь – у пудів вісім. Він було все грається тим каменем: причепить до батога та як кине угору, а сам спати ляже на цілий день: прокинеться – аж і камінь летить, та як упаде, то так було в землю і вгрузне. А то візьме покине серед степу сіряк, тим каменем навалить, то хай там три чоловіки або і більше, а не візьмуть [6, с. 150].

Герої таких казок завжди мають двобій зі злотворцем – зазвичай зооморфним змієм: "От Покотигорошко як дав змієві булавою, так змія став по коліна в землі; удав другий раз – убив змія" [6, с. 21]; "А в змія меч на три сажні залізний, як ударить він чабанця ним, так меч на шматки і розсочивсь. 'Держись же, – каже Чабанець, – тепер я тебе ударю'. Як шмагоне його тим камінцем, – змія тут і розпластавсь, і дим пішов" [6, с. 151]; "Іван-Вітер як потиснув його, то Козьолкові тільки поза пазурами посиніло. І як кинув його до землі; то той ледве встав" [8, с. 112]. По суті, перші два зразки постають двоєм двох сил космічного масштабу, подоланням первісного хаосу в образі змія, а отже – космогонічним актом.

Інколи ж казка демонструє мотиви міфологічних уявлень про те, що душа може тимчасово відлучатися з тіла, яке проте продовжує жити.

Донині в народів і племен, які перебувають на невисокому рівні цивілізаційного прогресу, існують вірування щодо мандрівних душ, пов'язані з небезпекою з боку чаклунів, які тимчасово відокремлюють свої душі від тіла і надсилають їх завдавати певну шкоду ворожому племені тощо. Такі вірування мають архаїчний ґрунт – вони виникли ще за часів первісно-общинного ладу і спричинені неспроможністю первісної людини до абстрактного мислення, а відтак, не будучи здатною осягнути життя в абстрактній формі, вона мислила його опредметизовано – як конкретну річ певної форми й розміру, яку можна осягнути органами чуттів, зламати, розбити або ж сховати в іншій речі тощо. У такому разі, за міфологічними уявленнями, життя / душа може відлучатися з тіла і продовжувати одушевляти його на відстані через симпатичний зв'язок за законами контагіозної магії. Так розвинулись вірування в те, що людина або будь-яка істота, чиє існування пов'язане з боротьбою чи будь-якими іншими загрозами, може прагнути відокремити своє життя / душу від тіла і сховати в якомусь безпечному місці: допоки не ушкодженням залишається опредметчене життя / душа, до тих пір самій істоті гарантовано безсмертя: адже її життя перебуває поза тілом і ніщо не в силах її зруйнувати.

Рефлексії цих міфологічних уявлень містяться у сюжетах чарівної казки – при тому, у казках, які зберігають ці релікти, злотворець завжди має епітет Безсмертний (Кошій Безсмертний, Безсмертний змія Козьолок тощо).

Для віднайдення такої душі антагоніста-злотворця добротворець вдається до порад злотворцевої дружини, яка, зазвичай реалізується через образ полоненої змієм дівчини, яка випитує в нього місце схову душі / смерті, а

також – тотемних тварин, які дістають для героя сховану злотворцем опредмечену душу.

Так, у казці Іван-Вітер герой за порадою перевертає велетенський камінь, під яким захована смерть Безсмертного змія Козьолка й добуває звідти скриню:

Заєць вискочив зі скрині та й побіг. Але дивиться, а вже хорт несе того зайця. Розпорів він зайця, качка – ур-р-р-р! – і полетіла. Але дивиться – несе шуліка качку. Іван качку розпорів, вийняв яйце. І той безсмертний Козьолок вже зовсім з сили спав. Приходить Іван-Вітер до палацу і сидить з тою нацією. Коли приходить безсмертний Козьолок та й каже: – Ей, Іван-Вітер, почекай ще хоч зо дві години. – А, ні! Не почекаю! І взяв те яйце, розбив собі на голові, і вся сила пішла по нім. А той Козьолок відразу вмер. Тоді Іван-Вітер взяв його порубав і викинув собакам [8, с. 113].

Показово, що у всіх зразках фізичної перемоги героя над злотворцем після загибелі останнього його тіло повинно бути знищено, адже за первісними уявленнями збереження тіла є необхідною умовою для майбутнього оживлення, переродження, продовження посмертного існування в потойбіччі (внаслідок чого і виникли практики муміфікації, як, наприклад, у Давньому Єгипті, висушування тіл в Індонезії, власне і поховання в землю, що зберігає християнська традиція).

Так, Покотигорошко змія "посік-порубав, на попіл перев'яв" [6, с. 21], Бух-Копитович також посік-порубав змія, Іван-Вітер – "взяв його порубав і викинув собакам" [8, с. 113], у казці "Чабанець" змія "розпластавсь, і дим пішов" [6, с. 151].

Значно пізнішими вважаємо сюжети, у яких герой перемагає злотворця внаслідок своєї кмітливості, що можна простежити в таких казках, як "Іван Побиван", "Про Янка, який вмів гарно грати на сопілці" і подібних, характерною ознакою яких "...є повна відсутність контактної бою зі злотворцем та обов'язкова хитрість героя у змаганні з антагоністом" [11, с. 229]. Такі сюжети, на наше переконання, виникають в історичну добу зміни ціннісних орієнтирів: коли фізична сила як необхідна умова виживання починає поступатися розуму, змінюється і аксіологічна шкала відповідно до народного світогляду. На користь цієї гіпотези свідчать і характеристики образу добротворця, який вже не має ні чарівного народження, ні богатирської сили, ні богатирської зброї, ні чарівних помічників, а перемагає злотворця тільки хитрощами. Так само казки цього типу не акцентують на знищенні героєм тіла свого супротивника: наприклад, у казці "Про Янка, який вмів гарно грати на сопілці" герой вбиває змія, але поводження з тілами не деталізовано, а в казці "Іван Побиван" змія із матер'ю просто тікають геть.

Сюжети, у яких перемога добротворцю дістається у двобої, часто мають структуру вирушення на боротьбу зі злотворцем героя разом з іншими персонажами. Такими є, наприклад, казки "Іван Королевич", "Про того царя, що був під землею", "Білокоров", "Ведмідь-Іванко, Товчикамінь і Сучимотузок", "вашко – Ведмеже Вушко" й ін. Для більшості таких зразків властивий мотив чарівного народження героя, пов'язаний із давніми тотемістичними культами, що має або пряме вираження:

Раз пішла одна дівчина в ліс по горіхи. Там її здибав ведмідь та й забрав до свого барлогу. Стали вони жити разом. Ведмідь ходив скрізь по лісі і, як вертався додому, то приносив з собою тій дівчині їсти. Так вони й жили собі довгенько. І родилась у неї дитина, якій вона дала ім'я Ведмідь-Іванко ("Ведмідь-Іванко, Товчикамінь і Сучимотузок") [9, с. 301]; як ото колись баби зібрались у ліс по опеньки. Ходили-ходили, коли одна баба, Кулина, та й упала у ведмедачий барліг. Прийшов ведмідь і не розірвав її, а став із нею жити. Там і жила вона аж три годи. От у єї родився син.

Вона його прозвала Івашко – Ведмеже Вушко, – у його та були ведмедачі уші ("Івашко – Ведмеже Вушко") [1, с. 216], або ж, як і щодо попередньої структури, трансформуються через закон зараження контагіозної магії

У тата й мами була дочка. І нагуляла собі дитину. Народила хлопчика. Та віднесла його в ліс і лишила там, маленьку дитинку. А сама пішла додому. Надходить до цього хлопчика біла корова. Зачала корова на цього хлопчика дихати, вгрівати його. І лягла біла корова коло хлопчика, присунулася до него, і хлопчик зачав ссати її ("Білокоров") [13, с. 120];

Казка зачинається з одного бідного хлопця, котрий не мав ні вітця, ні матері, лише жив межи народом. Коли мав уже які шістнадцять-сімнадцять років, служив уже не лиш за те, що їв – їзда пообіцяв йому телицю, щоб служив ще у нього рік. Уззяв телицю. Телиця побігала й отелилася. Теля зарівав, а корову ссав. І став сильним легінем, і почав називатися Іван-Королевич ("Іван – Коровин син") [7, с. 427].

Сюжети казок, у яких відсутній мотив чарівного народження героя, як-от "Про того царя, що був під землею", є, на нашу думку, усіченими варіантами архаїчніших першооснов або ж пізнішими утворами, базованими на популярному сюжеті.

Як і в аналізованих вище зразках, де герой діє один, демонстрація сили добротворців цієї категорії як маркера готовності до боротьби зі злотворцем виявляється ще в дитинстві через мотиви стрімкого зростання ("От той Івашко росте та й росте та як швидко" ("Івашко – Ведмеже Вушко") [1, с. 216]); "Ссав він три тижні і за той час уріс такий, ніби йому було десять років" ("Білокоров") [13, с. 120] і ненажерливості ("На третьому році Іванко, щоб спробувати свою силу, пішов та потрусив одну грушу, що росла тут недалеко біля барлогу. Як труснув він її, то з неї зразу падала додолу половина всіх груш. З'їв Іванко ті груші..." ("Ведмідь-Іванко, Товчикамінь і Сучимотузок") [9, с. 301]). Проте герої цього типу не містять ні портретних характеристик, що підкреслюють надзвичайну фізичну силу, ні поведінкових аномалій, ані богатирської зброї, що можна розцінювати як свідчення пізнішого часу з'яви подібних варіантів, що сформувалися в добу згасання міфологічних уявлень "титанічного" періоду.

Казки цього типу побудовані, зазвичай за схемою ланцюгової послідовності мотивів: 1) *вирушення героя "у світ" → 2) знайомство та побратимство героя з двома-трьома іншими персонажами → 3) з'ява злотворця і почергове його збиткування над кожним із побратимів за відсутності героя-добротворця → 4) схоплення героєм злотворця і втеча останнього за світовою вертикаллю до підземного світу (яма, нора тощо) → 5) мандрівка героя "на той світ" і перемога над злотворцем → 6) отримання атрибуту-маркера перемоги від злотворцевої полонянки → 7) зрада побратимів, які відмовляються витягнути героя із хтонічного світу → 8) допомога тотемної тварини → 9) повернення до профанного світу, доведення свого права на перемогу за допомогою атрибуту-маркера й одруження з порятованою ним колишньою злотворцевою полонянкою.*

Як бачимо з цієї схеми (рух добротворця по колу між світами і його функції на кожному з етапів), зразки цього типу не лише демонструють мотиву катабасису ("сходження, подорож вниз за вертикаллю, мандрівка до підземного світу задля отримання певного досвіду" [12, с. 153] як сюжетотвірну основу казки, а й потверджують висновки Джозефа Кемпбелла про мономіф як архетипний шаблон усіх міфів та продуктів людської творчості загалом: "Релігія, філософія, мистецтво, доісторичні та історичні форми організації суспільства, великі відкриття в науці й техніці, ба навіть сновидіння – все це постає з основоположного, магічного кола міфу" [10, с. 11].

До того ж, відсутність у тому чи іншому зразку певного елемента схеми свідчить про стадіально пізніший час творення зразка або ж про усічення архаїчної основи тексту. Наприклад, у казці "Про того царя, що був під землею" немає елементів 2, 3 і 4, оскільки функцію зрадників виконують не побратими царя, яких він зустрічає дорогою, а його військо на чолі з "главним енералом" [14, с. 189] (що вже само по собі є свідченням пізнішого часу творення тексту), а у казці "Івашко – Ведмеже Вушко" відсутні елементи 3, 5, 6, 7, оскільки злотворець – "такий дід старий, у його борода в аршин" перебуває у хатинці на курячих ніжках посеред лісу (ліс, як відомо, у казках постає уособленням медіального простору з тяжінням до потойбічного, що, по суті, еквівалентно вертикальному розташуванню підземних локусів потойбіччя), де він "сидить у ступі, залізним товчаčem поганяє, а мітлюю слід замітає", а побратими добротворця (Дубовик і чоловік із такими довгими усами, що ними він ловив рибу) не стають зрадниками, оскільки гинуть від рук злотворця. Отже, аналізуючи цю казку, можна зробити припущення про усічення первинної основи і різночасові нашарування мотивів з чарівних казок інших типів.

Характерною особливістю цих казок є заміна образу злотворця з зооморфного світового змія, у якому, за висловом Л. Дунаєвської, тією чи іншою мірою сконденсовані всі основні риси казкових злотворців [4, с. 144], на антропоморфного антагоніста героя (Ліктиборода, дідо, Ногтиборода, старий дід з довгою сивою бородою аж по коліна й ін.), що, попри його належність до хтонічного ствіту, є ще одним свідченням стадіально пізнішого часу з'яви подібних сюжетів, оскільки людство у процесі історичного розвитку тяжіє до антропоморфізації художніх образів в уснословесній творчості. Ще одним фактором на користь цієї гіпотези є також функціонування антропоморфних побратимів героя (на відміну від зооморфних помічників у сюжетах, де герой діє один). Більше того, казка хоч і зберігає онімію цих побратимів (за винятком казки "Про того царя, що був під землею", як ми зазначали вище), яка вміщує вказівку на чудесні функції цих персонажів (Суньгора, Товчикаміль, Сучимотузок, Кривихаща й ін.), проте здебільшого вони не реалізують ці функції, а вводяться у сюжетну канву для відтінення героїчних характеристик героя з подальшим йому протиставленням як зрадників. До того ж, герой-добротворець після проходження ініціації в підземному світі набуває здатності провісництва – він немов наперед знає про майбутню зраду, тому спершу до мотузки, якою його побратими мають підняти його на землю, прив'язує спершу дівчину, а потім замість себе камінь чи якийсь інший предмет і пересвідчується у своїх здогадках, коли, дотягнувши мотузку до середини ями, побратими кидають її вниз.

Показово, що повернення добротворця до профанного світу відбувається шляхом його польоту на тотемній тварині (гриф, орел, змія), яка погоджується підняти його на "світ Божий" на знак вдячності за порятунок героєм її дітлахів у підземному гнізді ("Думає, як вийти на землю. Вернувся і йде тою дорогою, куди ходив Ногтиборода. Раз лиш пуститься догняний дощ. І чує Королевич на буці писк. Виліз на бука і дивиться – у гнізді трое змієнят плачуть. Він розгорнув плаща і закрив їх від вогняного дощу" ("Іван – Коровин син") [7, с. 431]), за умови скормлювання їй м'яса на шляху до верхнього світу, що є реліктом жертвопринесень тотемному божеству у казковому тексті. Притому це жертвопринесення реалізовується через мотиви або ж відрізання героєм своєї литки (яку на землі тотемна тварина випльовує і приліплює назад до ноги добротворця, що перегукується з мотивами

зрощення тіла героя за допомогою мертвої води з подальшим його оживленням живою водою як необхідною умовою воскресіння), або ж скормлювання тотемному божеству м'яса порізаного на шматки переможенного героєм злотворця – цей мотив, на нашу думку, корелює з мотивом спалення тіла злотворця в казках, де герой діє один, оскільки символізує повне знищення тіла ворога задля убезпечення від його майбутнього оживлення, переродження тощо. Знищення тіла ворога може бути частковим, як-от у казці "Ведмідь-Іванко, Товчикаміль і Сучимотузок", і реалізовуватись через мотив розтрощення змієвих голів і відрізання язиків, які виконують функцію маркера права героя на перемогу. У казці ж "Івашко – Ведмеже Вушко" мотив знищення тіла ворога взагалі відсутній, натомість герой отримує від злотворця "усе добро", злотворцеву "дочку собі заміж" і чарівне яйце як космогонічний символ ("...Як буде тобі чого треба, то на тобі оце яйце і скажи: "Ячку, відчинись і випади"; то що тобі треба, те воно й випаде" [1, с. 217]), що є ще одним підтвердженням гіпотези про усічення першооснови та контамінаційних процесів із сюжетами інших типів, які відбулися з цією казкою у діахронії.

Українська казкова проза також має сюжети, у яких героєві функції переносяться на жінку, яка замість свого нареченого / чоловіка перемагає злотворця. Сюжети цього типу не містять мотивів контактного бою зі злотворцем, а перемога здобувається шляхом змагань жіночого персонажа з антагоністом героя, що в архаїчніших сюжетах супроводжується мотивами вервечки чарівних перетворень (наприклад, у казці "Яйце-райце"), а в пізніших – поставлення перед злотворцем невиконуваних завдань (як у казці "Гайгай"). Попри те, що казка "Гайгай" містить нашарування пізнішої історичної доби (християнства), що простежується на рівні колористики (чорний колір злотворця як символу нечистої сили), прагнення злотворця забрати людські душі тощо, казки цього типу містять рудименти епохи матриархату, зображуючи домінуючу роль жінки, здатної до героїчного чину. Окрім того, у казках, де перемога антагоністом здобувається завдяки допомозі й заступництві жінки, тіло злотворця також знищується, однак не шляхом маніпуляції людських персонажів, а через мотив самознищення антагоніста внаслідок програшу жінці: "Прибігає змія до тієї річки, перекинулася зараз суцуюко, – давай гонитися за тією рибою: що хоче вхопити, то окунь повернеться своїм пір'ям гострим до неї, то вона й не візьме його. Гонилась, гонилась – так-таки не вловила та надумала всю воду з річки випити. Стала пити: пила-пила, напилась багато та й лопнула" ("Яйце-райце"); "Гайгай, як побачив, що утратив діло, вдарив собою в землю й розсипався на порох" ("Гайгай"). Проте і в першому, і в другому зразках (чарівні перетворення жіночого персонажа; поставлення невиконуваних завдань злотворцю, що суголосно загадці як прадавній формі випробування мудрістю), на нашу думку, простежуються риси історично пізнішого типу, аніж ті, в яких герой, маючи чарівне народження, долає злотворця силою, репрезентуючи космогонічний акт – встановлення світопорядку внаслідок подолання первісного хаосу, уособленням якого є світовий образ змія.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє дійти висновку про домінування в українському казковому епосі рефлексій патріархату, оскільки перемогу над злотворцем у переважній кількості зразків (за певними винятками, що зберігають рудименти гінеократії) здобуває чоловічий персонаж, наділений якостями ідеального героя. Показниками історичної стадіальності з'яви сюжетів є: характеристика образу протагоніста, спосіб здобуття героєм

перемоги та повождення з тілом переможеного антагоніста. Хронологічно найдавнішими можна вважати сюжети, у яких чудесно народжений герой долає змія у двобой і знищує його тіло, що є запорукою унеможливлення його майбутнього воскресіння чи переродження.

Список використаних джерел

1. Антологія українського міфу : у 3 т. / Зібрав та впоряд. В. Войтович, Тотемічні міфи. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2006. – Т. 2. – 595 с.
2. Бодяньський Й. Наські українські казки запорожця Іська Матиринки / Й. Бодяньський / Видав і пояснив др. Іван Франко. – Львів: Наклад Українсько-руської видавничої спілки; 3 друкарні Наукового товариства ім. Шевченка. Під зарядом К. Беднарського, 1903. – 88 с.
3. Гнатюк В. Вибрані статті про народну творчість / В. Гнатюк. – Київ: Наук. думка, 1966. – 348 с.
4. Дунаєвська Л. Ф. Українська народна проза (легенда, казка): еволюція епічних традицій : монографія. – 2-е вид., стер. / Л. Ф. Дунаєвська. – Київ: ВПЦ "Київський університет", 2009. – 303 с.
5. Етнографічний Збірник, видає Етнографічна Комісія Наукового Товариства імені Шевченка. Зібрав Володимир Лесевич. – У Львові, 1904. Накладом Товариства. – Т. XIV. – 339 с. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://labs.lnu.edu.ua/folklore-studies/wp-content/uploads/sites/3/2016/02/Etnografichnyj_zbirnyk_Tom_14_Lviv,1904.pdf
6. З живого джерела. Українські народні казки в записках, переказах та публікаціях українських письменників / Упорядк., вступна стаття та примітки Лідії Дунаєвської. – Київ: Рад. школа, 1990. – 512 с.
7. Зачаровані казкою: Українські народні казки Закарпаття в записках П. В. Лінтура. – Ужгород: Карпати, 1984. – 521 с.
8. Золота книга казок. Українські народні казки / Упоряд., вступ. ст., приміт. Л. Дунаєвської. – Київ: Веселка, 1990. – 431 с.
9. Казки про богатирів і лицарів / Автор-упорядник Ю. П. Винничук. – Харків: Фоліо, 2001. – 464 с. – Електронний ресурс. – Режим доступу: https://shron2.chtyvo.org.ua/Ukrainskyi_narod/Kazky_pro_bohatyrii_ta_lytsariv.pdf
10. Кемпбелл Джозеф. Тисячоллий герой ; пер. з англ. Олександра Морозовського / Джозеф Кемпбелл. – Львів: Terra Incognita, 2020. – 416 с.
11. Наумовська О. В. "Добрий козак усе по волі ходить!": типологія героїчних образів чарівної казки / О. В. Наумовська // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки. – 2016. – Вип. 42. – С. 227–231. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkrnu_fil_2016_42_56.
12. Наумовська О. В. Мотивема катабасису в міфологічних нарративах / О. В. Наумовська // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки. – 2017. – Вип. 43. – С. 152–157. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkrnu_fil_2017_43_37
13. Українські народні казки: Казки Гуцульщини / Запис., упорядк. і літ. опрац. М. Зінчук. – Львів: Світ, 2004. – Кн. 2. – 312 с.
14. Чубинський Павло. Праці етнографічно-статистичної експедиції в західно-руський край, спорядженої Імператорським Російським географічним товариством. Південно-Західний відділ: Матеріали і дослідження, зібрані д. чл. П. П. Чубинським : у 7 т. / Упорядкування і текстологія Степана Мишанича. – Донецьк: Норд-Прес, 2008. – Т. 2. – 632 с.

References

1. Voitovych, V. (2006) *Antolohiia ukrainskoho mifu*. V. 2, Totemichni mify. [Anthology of Ukrainian myth. Totemic myths]. Ternopil : Navchalna knyha – Bohdan. (In Ukr.).
2. Bodianskyi, Y. (1903). *Naski ukrainski kazky zaporozhtsia Iska Matyrynky*. [Ukrainian fairy tales of the Cossack Isko Matyrynka]. Lviv: Naklad Ukpainsko-ruskoj vydavnychoi spilky; Z dpukarni Haukovoho tovarystva im. Shevchenka. (In Ukr.).
3. Hnatiuk, V. (1966). *Vybrani statyi pro narodnu tvorchist*. [Selected articles on folk art]. Kyiv: "Naukova dumka". (In Ukr.).
4. Dunaievska, L. F. (2009). *Ukrainska narodna proza (lehenda, kazka): evoliutsiia epichnykh tradytsii*. [Ukrainian folk prose (legend, fairy tale): the evolution of epic traditions]. Kyiv: Kyivskiy universytet. (In Ukr.).
5. Lesevych, Volodymyr (1904). *Etnografichnyi Zbirnyk, vydaie Etnografichna Komisiiia Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka*. [Ethnographic Collection, published by the Ethnographic Commission of the Shevchenko Scientific Society]. V. XIV. Lviv. – URL: http://labs.lnu.edu.ua/folklore-studies/wp-content/uploads/sites/3/2016/02/Etnografichnyj_zbirnyk_Tom_14_Lviv,1904.pdf (In Ukr.).
6. Dunaievska, L. F. (1990). *Z zhyvoho dzherela. Ukrainski narodni kazky v zapysakh, perekazakh ta publikatsiiah ukrainskykh pysmennykiv*. [From a living source. Ukrainian folk tales in records, retellings and publications by Ukrainian writers]. Kyiv: Radianska shkola. (In Ukr.).
7. Lintur, P. V. (1984). *Zacharovani kazkoi: Ukrainski narodni kazky Zakarpattia v zapysakh P. V. Lintura*. [Enchanted by a fairy tale: Ukrainian folk tales of Transcarpathia in the records of P.V. Lintur]. Uzhhorod: Karpaty. (In Ukr.).
8. Dunaievska, L. F. (1990). *Zolota knyha kazok. Ukrainski narodni kazky*. [The Golden Book of Fairy Tales. Ukrainian folk tales]. Kyiv: Veselka. (In Ukr.).
9. Vynnychuk Yu. P. (2001). *Kazky pro bohatyrii i lytsariv*. [Tales about heroes and knights]. Kharkiv: Folio. – URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Ukrainskyi_narod/Kazky_pro_bohatyrii_ta_lytsariv.pdf (In Ukr.).
10. Campbell, Joseph (2020). *Tysiahollykyi heroi* [The Hero with a Thousand Faces] Lviv: Terra Incognita. (In Ukr.).
11. Naumovska, O. V. (2016). "Dobryi kozak use po voli khodyt!": typolohiia heroichnykh obraziv charivnoi kazky. ["A good Cossack always walks by his own will!": typology of heroic images in fairy tales]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Filolohichni nauky*. # 42. P. 227–231. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkrnu_fil_2016_42_56 (In Ukr.).
12. Naumovska, O. V. (2017). Motyvema katabasysu v mfolohichnykh naratyvakh. [The Motif of Catabasis in Mythological Narratives]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Filolohichni nauky*, 43. P. 152–157. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkrnu_fil_2017_43_37 (In Ukr.).
13. Zinchuk, M. (2004). *Ukrainski narodni kazky: Kazky Hutsulshchyny*. [Ukrainian folk tales: Tales of the Hutsul region]. V. 2. Lviv: Svit. (In Ukr.).
14. Chubynskiy, Pavlo (2008). *Pratsi etnografichno-statystychnoi ekspedytsii v zakhidno-ruskyi kraj, sporiadzhenoj Imperatorskym Rosiiskym heohrafichnym tovarystvom*. Proceedings of an ethnographic and statistical expedition to the Western Russian region, organized by the Imperial Russian Geographical Society. Southwestern Department: Materials and research collected by Dr. P. P. Chubinskyj. V. 2. Donetsk: Nord-Pr. (In Ukr.).

Надійшла до редколегії 03.05.23

Olesia Naumovska, Dr. Sci. (Philol.), Associate Prof.
 ORCID: 0000-0002-9290-7843
 e-mail: o.naumovska@knu.ua
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

"YOUR SABERS AND SPADES WILL NOT TAKE ME, THEY WILL BEND!": THE CONCEPT OF VICTORY IN UKRAINIAN FAIRY TALES

The multi-layeredness and evolution of folk prose is a reflection of the evolution of a person's ideas about themselves and the world around them. The folklore phenomenon "fairy tale" of each people is the matrix that measures the behavioral ideals of the creative people. At the same time, the "queen" of the subgenre paradigm of the fairy tale epic is the magical fairy tale, which to the highest degree reflects worldview orientations at various stages of the development of society. With this in mind, the research made an attempt to understand the concept of VICTORY in the Ukrainian folk fairy tale at the following levels: character, motif, symbol. The main ways of expressing victory by a "gooddoer" character are considered. Three main structures of fairy tales are distinguished, the basis of which is the victory of the "gooddoer" over the "evildoer": the hero acts alone; the hero goes to fight the "evildoer" with other characters, who in the end turn out to be either inactive or traitors; the hero does not act (his functions are performed by a woman). It is found that plot structures in which the hero acts alone demonstrate two types of such heroes: the hero who defeats the "evildoer" by force (strongman, quick-witted strongman), and the hero who wins with the help of cleverness. In the center of research attention is a duel / competition; strength / intelligence of the hero; magic ingredient; attributes of the protagonist; the role of female characters in the hero's victory; treatment of the defeated enemy (if he remains alive); manipulation of the remains of the "evildoer" (if he dies); actions of a fairy tale hero in relation to traitors. The conducted analysis allows us to come to a conclusion about the dominance in the Ukrainian fairy tale epic of reflections of the patriarchy, since the victory over the "evildoer" in the majority of examples (with certain exceptions that preserve the rudiments of gynocracy) is won by a male character endowed with the qualities of an ideal hero. Indicators of the historical staging of the phenomenon of plots are: the characteristics of the character protagonist, the way the hero wins and the treatment of the body of the defeated antagonist. Chronologically, the oldest can be considered the plots in which the miraculously born hero defeats a serpent in a duel and destroys its body, which is a guarantee of the impossibility of its future resurrection or rebirth.

Keywords: folklore, folk prose, fairy tale, plot, character, duel, competition, concept, victory.